

Nagypéntek

2007. április 6.

Bizony, Isten Fia volt!

Textus: Máté 27,33- 54

1. Amit a textusról tudni kell – exegetikai/kortörténeti megértés

A kijelölt perikópa exegetikai megértéséhez mindenekelőtt szükséges Máté evangéliumának sajátosságait tisztázni. A mindmáig alapmunkának tartott Ulrich Luz tanulmánykötet¹ ezeket a sajátosságokat a következőkben nevezi meg:

Máté az evangélium olvasását egyfajta *lectio continua*ban képzelte el a keresztyén gyülekezetekben. Azt jelenti ez, hogy a leírt történetek egymással összefüggenek, s ebben az összefüggésben értelmezendők. Az evangélista számára fontos és hangsúlyos a követés mellett, a Messiás szenvedésének kérdése. Luz egyértelműen amellet foglal állást, hogy a klasszikus kettősforrás elmélet, Máté evangéliuma tekintetében ma is fenntartható: „A legelterjedtebb vélemény azt vallja, hogy Máté, evangéliuma megírásakor Márk evangéliumán kívül az ún. Logion- forrást (Jézus szavainak, valamint az egyes történeteknek írott s tematikus egységekre felosztott, de fenn nem maradt gyűjteményét) is felhasználta.”² Luz felhívja a figyelmet arra is, hogy Máté evangéliumának narratív vázlatát Márk nagymértékben meghatározza. Ugyanakkor azonban arra is figyelni kell, hogy a mátéi leírás a gyülekezeti kegyesség iránt elkötelezett ember írása. Luz sarkítottan fogalmaz e tekintetben:

„... ez azt jelenti, hogy az evangélium a maga központi teológiai látását a Miatyánknak- Jézus imájának- és gyülekezetnek köszönheti.”³

Ezen sajátosságok figyelembe vételével kell olvasni a kereszthalál történetét. Nyelvtani szemszögből szinte kiáltó az ellentét a történet drámaisága és a nyelvtani formák között. A halmozott participiumok száraz, tényszerű leírást

¹ Ulrich Luz: *Máté Jézustörténete* (ford. Bekő István), Hermeneutikai Kutatóközpont kiadása, Hermeneutikai Füzetek 21. szám Budapest 2000.

² U. Luz: i.m. 14.

³ U. Luz: i.m. 18.

adnak elénk, amelynek ilyenforma leírását semmilyen nyelvtani szabály nem indokolja. Minden valószínűség szerint az evangélista számára maga a történet, illetőleg annak teológiai tartalma volt a lényeg, s nem a formai sajátosságok. Szövegkritikai szempontból a perikópa elég sok érdekességet tartalmaz. A fentebb említett nyelvi egyszerűség okán, vagy teológiai megfontolásból, de a különböző korokban a másolók a szöveghez hozzáfűzték a maguk teológiai kommentárjait. Ezek a kommentárok elsődlegesen a nyugati hagyományhoz kapcsolódnak, s javarészt reflexiós idézetek, azaz magyarázó idézetként toldanak be igehelyeket. Ilyen pl. 35. v. betoldása, ahol a Jn 19,24 alapján idézi a 22. Zsoltárt.

Érdekessége a mátéi leírásnak, hogy az evangélista interpretálja az arámul áthagyományozott Golgota nevet. Ez arra utal, hogy itt saját, gyülekezeti hagyományából építkezik. Máté saját hagyományára látszik utalni az is, hogy Jézus „keserű” italt kap inni (48. v.). A keserű ital, amelyről nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy mi is volt, mintha a Zsolt 69,2-re utalna, melyet egyebekben az evangélista nem idéz. A *Lohmeyer-Schmauch* kommentár⁴ felhívja a figyelmet arra, hogy a hagyomány a 69. Zsoltárt eszkatologikus értelemben olvasta. Ebben az esetben a „keserű” értelme itt az, hogy a szentet Isten ellenségei kínozzák. A szakadék az áldozat és a tettesek között nem áthidalható.

A 27,36 esetében egy sajátos mátéi rövidítéssel van dolgunk. Máté számára az emberi tett a fontos, ezért a márki szöveget lerövidíti.

A 27,37-hez kapcsolódva a szír hagyomány szerint, a katonák maguk írták a feliratot. Ennek azonban ellentmond a *Strack-Billerbeck* kommentárja⁵, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az ítélet kihirdetése, felírása a zsidó hagyomány részét képezte.

A 27,38-al kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a nyugati hagyomány nevet ad a két gonosztevőnek: *Zoatham* és *Camma* néven nevezik meg őket.

A 27,39-el kapcsolatosan érdemes arra figyelni, hogy a fejcsóválás, az antik világban a keserű gúny kifejeződése volt. Ld. Ézs 37,22; Jer 18,26; Zsolt 22,8; Zsolt 44,15; Zsolt 109,25; Jób 16,4.

A 27,45 utal az Ám 8,19-re. A sötétség az Istentől való elhagyatottság szavaiba torkollik, melyet így még sűrűbb sötétség vesz körül.

A 27,48 erős utalás a Zsolt 69,22-re.

A 27,50 a „kilehelte a lelkét” kifejezéssel kapcsolatosan a kommentárok felhívják a figyelmet arra, hogy a kilehelt lélekkel, ezzel a „feladással” a test-lélek, azaz pontosabban az ember - Isten Lelke kettősség szűnik meg, s Jézus

⁴ Ernst LOHMEYER – Werner SCHMAUCH: *Das Evangelium des Matthäus*. Göttingen 1967.

⁵ Hermann L. STRACK – Paul BILLERBECK: *Das Evangelium nach Matthäus*. Erläutert aus Talmud und Midrasch, München 1922.

ezzel „igaz önmaga lesz”⁶. Jézus igaz istenségére akarják ezzel a magyarázók figyelmünket irányítani.

A 27,53-al kapcsolatosan vitatott az eszkatologikus jelek fontossága. Leginkább a feltámadottak megjelenése az érdekes. A korai szír hagyomány a szentek helyett „igazak”-at („*dikáios*”) olvasott, de az ősegyház e helyen olyanokra gondolt, akik már Krisztus megjelenése előtt hittek őbenne. Mindenesetre az eszkatologikus jelek egyértelműen a feltámadásra mutatnak, amint a Biblia más helyein is. Ld. pl. Mt 24,7; Jel 6,2; Jel 8,5; Jel. 16,8; 1Kir 19,11; Zsolt 114,7kk.

A mátéi tradíció a rablók - a rabló nép asszociációban kulminál.⁷ A nép vezetői semmivel sem különbek ebben a helyzetben, mint a megfeszített gonosztevők.

Az egész leírás menetét meghatározza a 22. Zsoltárral való párhuzam:

35. v.- Zsolt 22,19

39. v.- Zsolt 22,8

43. v. - Zsolt 22,9

46. v.- Zsolt 22,2

Ebben az összefüggésben a csúfolódók, akik Isten eszkatologikus terveit teljesítik be, a hívők számára fontos esemény tanúi lesznek. Jézus ez esetben is legyőzi gúnyolóit, akik viszont eszkatologikus küldetése jeleit várják tőle. Jézus igazi lényét nem csak a Sátán ismerte egykoron félre, de félreismerik gúnyolói is. Szinte szó szerint ugyanazt kérik tőle, mint annak idején a Sátán a megkísértéskor. Úgy, a sátáni biztatás „vesd le magad”, mint a „szállj le a keresztről” nem egyéb, mint a Messiás félreismerése. A Messiás életének feltétlen lényege az Istenbe vetett bizalomban van, ezt nem ismerik fel a gúnyolódók.

Igen érdekes szerkesztési sajátosság még a történetben, a halál előtti és utáni események egymással való párba állítása:

Sötétség- földrengés

Jézus kiáltása- százados hitvallása

Gúnyolódók kórusa- hitvallók a keresztt alatt

2. A perikópa megértése, teológiai összefüggések feltárása

A perikópa rendszeres teológiai szemszögből való megértése tekintetében kulcsfontosságúnak tekintem *Eberhard Jüngel* megállapítását: „A bűn eltorzítja az Isten képre teremtett embert. Mivel a bűn lényege a torzítás éppen ezért

⁶ LOHMEYER- SCHMUACH: i.m. 395.

⁷ LOHMEYER- STRAUCH: i.m. 395.

az az igazi rútság. Amennyiben az egyenes járás látszatával csal meg, az embert egy önmagába görnyedő emberré teszi, *homo incurvatus in se ipsum*. Amennyiben maga a vallás és kegyesség látszatát kelti, ezzel Istent bálványá torzítja. Amennyiben önmagát elrejt, mindent eltorzít. Az, hogy a bűnök mégis korlátai vannak, hogy torzító és eltorzító munkáját nem tudja bevégezni, egyedül annak köszönhető, hogy Isten nem vonta ki magát ennek hatása alól, hanem kitette neki magát. Annak köszönhető mindez, hogy a Megfeszített eltorzult alakjában, a bűn igazság nélkül való volta lelepleződik, amennyiben Isten az eltorzulást elszenvedve győzi azt le. *Ennek okáért Isten helyesen értelmezett szépségéhez tartozik ezen eltorzulás elszenvedése. A kereszt ocsmánysága hozzátartozik Isten szeretete szépségének a mélységéhez.*⁸

A kereszthalál ténye a keresztyén ember számára azon alap, amelyen állva el tudja fogadni Isten kegyelmének ajándékát. Rendszeres teológiai szempontból lényeges, hogy a teológia minden időben, a bűn-büntetés viszonyát látja a kereszthalálban, de semmiképpen nem izoláltan. A bűn-büntetés kettőshöz ugyanis hozzátartozik a kegyelem is. Isten kegyelmesen néz az emberre. Ilyenformán a kereszthalál a megigazulás és megszentelődés dogmatikai toposzaival kapcsolandó egybe.

A Heidelbergi Káté tanítása szerint az embernek tökéletesen meg kell fizetni a bűnért „vagy saját magunk erejéből, vagy más által”, hisz Isten igazságossága ezt megköveteli. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a teológia mindenkor igyekezett annak a hangsúlyozására is, hogy a Krisztussal szolidáris Isten, a golgotai kereszten is szolidáris a Fiúval.

A legújabb korban ismét megjelentek olyan nézetek a teológiában, amelyek a kereszten szenvedő Jézushoz a vele együtt szenvedő Atya képét kapcsolják. A *patripasszionizmus* nem új gondolata ezzel újra bekerül a teológiai gondolkodásba, s ez elsősorban *Jürgen Moltmannak* köszönhető. Ugyanakkor a feminista teológia, *Ludwig Feuerbach* korábban megfogalmazott vádját teszi ismét a kereszthalál kritikájának alapjává. Ezek szerint a kereszt alatt álló Máriát, értelmetlenség kizárni a történetből s azt csupán az Atya - Fiú viszonyára szorítani, mert vigasztalhatatlanságában ő az, aki igazán megérti a kereszt rettenetét.

Nem foglalkozom ezekkel a kritikákkal, amelyek ugyan teológiai mondanivalónk figyelmesebb átgondolására készítenek, viszont utalok e helyen a 20. század legnagyobb hatású krisztológiai koncepciójára, Karl Barth teológiai nézeteire.

⁸ Eberhard JÜNGEL: *Das Evangelium von der Rechtfertigung der Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens*. Eine theologische Studie in ökumenischer Absicht, Tübingen 1999. itt 97. (Kiemelés tőlem. F.Á.)

Figyelmet érdemel *Barth* krisztológiája, mivel a Krisztus klasszikus hármasságát a *Kirchliche Dogmatik* (KD)⁹ átfogalmazta. Jézus Krisztus az igaz tanú, az igaz kezes, az igaz ember, aki egyben igaz bíró is. A KD „az Úr, mint szolga”, „a szolga, mint Úr” ellentétpárokban beszél arról, amit Krisztus az emberekért, az elesett teremtésért tesz, ti. megerősíti Isten kegyelmi szövetségét a világgal. Teljesen új és megdöbbentő az, ahogyan ebben a teológiai gondolkodásban Krisztus teljességgel az emberek helyére lép az ítéletben. A KD gondolkozásában a bűn nem igazi valóság, Krisztus felől nézve már megítéltetett, de az emberi létben a Semmisnek is ereje, és megnyilatkozási formái vannak. *Barth* gondolkodásában a Semmis léte a nemlét, helye a non-hely, valósága látszatvalóság - Isten szemszögéből nézve. A gyakran megfogalmazott vád, hogy a barthi teológia nem veszi komolyan a bűn ontológiai jelentőségét, nem állja meg a helyét akkor, ha látjuk a komoly krisztológiai és szoteriológiai alapvetést, mely a bűnös ember helyére Krisztust állítja, mint az egyetlen elvettetett.

Az általam megadott prédikációvázlatok a barthi ellentétpárokból ihletődtek.

3. Prédikáció vázlatok

Prédikációmban a jól ismert történetnek egy olyan elemét emelem a középpontba, amely talán alkalmas arra, hogy a nagypénteki gyülekezet figyelmét a történet üzenetére irányítsa, oly módon, hogy az Ige üzenete, a minket a mélységekbe is elkísérő Istenről hangsúlyosan kidomborodjon. Különlegesen fontosnak tartom annak a kihangsúlyozását (ld. exegetikai megjegyzéseket), hogy a mátéi szenvedéstörténet ószövetségi vonatkozásai meghatározzák a történet egészének menetét. Miután a nagypénteki gyülekezet a történetet kiválóan ismeri, a prédikáció szempontjából célravezetőnek látom a félig narratív, vagy teljesen narratív jellegű prédikációt. A narratív prédikáció központi elemének, a „Bizonnyal Isten Fia volt” (27,54) mondatot javaslom. Elképzelhetőnek tartom a történet elbeszélését pl. egyik tanítvány szemszögéből, de érdekes lehet a kereszt alatt álló egyik asszony szemével láttatni az eseményeket. A B változatban egy vázlatát adom annak, hogyan lehet az eseményt a római százados szemszögéből láttatni. Az általam harmadik személyben fogalmazottakat

⁹ Ld. Karl BARTH: *Kirchliche Dogmatik*. Zürich- Zollikon, 1932 - 1967. Ld. különösen a IV/1 kötetet, amelynek fejtegetései a doketista krisztológiai éles elvetését is tartalmazzák. A „Fiú útja az idegenbe” és az „Atya iránti engedelmség” meghatározza a krisztológiai fejtegetések egészét. Különösen figyelemre méltó segítség a készüléshez az 59 §, „A Fiú engedelmsége”.

egyedül szám első személyé kell ez esetben átfogalmazni (ld. 5. pont alatt a javaslatokat az istentisztelet alakításához)

Ennek következtében a javasolt prédikációvázlat nem osztható fel a hagyományos és klasszikus 3-as diszpozíció szerint, hanem a felosztást a történet duktusa diktálja.

a). Vázlat-lehetőség:

„Bizony Isten Fia volt!”- a történetnek vége. Jézus elvégezte, beteljesedett sorsa, a Sátán győzött. Királyi igénnyel jött a világba s királyságot kapott - a kereszttel, s milyen két különleges „minisztert” - csúfolódva és káromkodva megfeszített gonosztevőket. S milyen alattvalókat, hát ez is szép kis sereg - gúnykacajjal nevetnek a királyon. Az úr szolga lett, s szolgasorsban végezte a legalávalóbbak között. Aki a legnagyobb igényekkel jött a világba, a legalantasabb módon végezte be életét. Nem, ez nem lehet a Messiás...

Máté a történetet szófukar realitással írja le. Mi is történt tulajdonképpen? Csendben, minden különösebb zavargás nélkül lezajlott egy törvényes ítélet végrehajtása, egy rutinművelet, mint Jézus előtt és Jézus után is oly sokszor. Erre az eseményre tekint az evangélium szerzője, amikor szavakat keres a felfoghatatlan megmagyarázására. Nem csupán azt kell immár megérteni, hogy az Úr szolga lett, hanem azt is, hogy halála a szolgák számára is megalázó halál. Ennek, az alig felfogható eseménynek a megértéséhez foglalja Máté dadogó szavakba az üzenetet: Isten Fia halt meg!! Rettenetes a történet, s talán éppen rettenetes volta miatt hat ma is elemi erővel. Miben áll a nagypénteki történet rettenetes volta, tragikumja? A kereszttel felhangzó gúnyos nevetésben:

40- 42 versek felolvasása (esetleg felolvastatása)

A golgotai történet azért rettenetes, mert az emberek nem értik meg Jézust, pedig milyen közel állnak az igazsághoz. Ráadásul Jézus feje felett ott a felirat: Jézus, a zsidók királya! Így is lehet olvasni az evangélistával együtt: Jézus, aki megszabadít. De milyen megszabadítás ez, micsoda szabadságot adhat, aki maga is a kereszthez kötött?

A nap kellős közepén sötétség támad. Jézus Illést hívja? Mit akar most már, ő, aki királyi igénnyel jött a világba, most a nagy próféta segítségére számít. Igaz, a hagyomány szerint Izrael bajba jutottjainak segítője, na de azért...

Máté és a tanítványi kör másképpen hallja ezt, Jézus szavai egy haldokló igaz ember halotti imájának tekinthetőek. *46. vers*
Isten, hát még ide is elkísérsz? Vagy itt már egyedül vagyok?

Igen, Isten az igaz szolgát még oda is elkíséri, olyan mélységekben is vele van, ahova emberi értelemmel felfoghatóan nem szállhat le az ember, még kevésbé az Isten.

Bizony, Isten Fia volt... de a mélységben is, az elhagyatottságban is? Igen, éppen ott. Isten nem akar bennünket elveszíteni, ennek érdekében ereszkedik le ilyen mélységekbe. A keresztszörnnyűsége Isten szeretetének szépségét, és igaz mélységét mutatja fel még ragyogóbb színben.

A szeretet szépsége messzire megy, ebben van titkának lényege. Isten Fia volt abban, ahogyan a mélységbe szállt, hogy egészében áthassa az életünket a magunk mélységeiben, életünk zűrzavaraiban is. Mert a szeretet szépsége hatalom. A golgotai kereszten szenvedő Mester szeretete hatalom, erősebb a keresztet őrző fegyveresek minden fegyverénél.

Van azonban az egész történetnek egy érthetetlennek tűnő mozzanata. Talán, talán a tettesek, a szenvedés okozói, a mindenkori kivégzések rutinjába belefáradt katonák értik meg a szeretet hatalmának lényegét. S ezért csendül fel a hitvallásszerű mondat. Bizony, Isten Fia volt...

Egy középkori feszületen a mester Jézust mosolyogva, mintegy kitért karokkal repülve ábrázolja. Egy szenvedő nem mosolyog, csak Isten. Bizony Isten Fia volt...

b). Vázlat-lehetőség: (narratív prédikáció)

A történetet a római százados szemszögéből mondom el, aki egy Rómában élő tudós barátjának ír:

Tudós és tekintélyes Felix barátom!

Igaz, nem vagyok egy nagyon tudományos ember, katonai szolgálatom sem teszi ezt lehetővé, de néha eszembe jutnak Polluxnak a szavai a világ megfigyeléséről, hogy nyitott szemmel, s nyitott szívvel kell járni a világban. Nem tudom miért, de mindegyre eszembe jut közös öreg tanárunk figyelmeztetése, s mivel eljövetelemtkor megígérted nekem, hogy minden érdekesebb eseményről tudósítalak, ami Júdea provinciában történik, hát írok neked. Persze lehet, hogy mire levelem elér hozzád az események már meghaladják azt.

A napokban ismét kivégzés volt. Keresztrefeszítés. Nem az első, s nem is az utolsó. Zoathan és Camma végre horogra került. Megérdemelték. Velük együtt feszítettek meg azonban egy embert, Jézust, a galileai Názáretből. Államellenes összeesküvés volt a vád ellene. Tudod, ezekben a kérdésekben nem ismerünk pardont. Mi is lenne, ha mindenkinek megkegyelmeznénk, aki az impérium rendjére tör. De valami nem volt rendben. Amint hallom, a helytartó megkegyelmezett volna neki, hisz nem tett semmi igazán gonoszat. S aztán tudod, hisz ismered Pilátust te is... Végül megfeszítették. S valami

Nagypéntek

egészen különleges dolog történt ekkor. De hát végül is mit érdekel ez Téged, tudós barátom, aki a császár kegyeiben sütkérezve végzed komoly tudományos munkádat. Az egész esemény azért volt furcsa, mert ez a Jézus nem csak nem átkozódott, hanem halálát különleges jelek kísérték. Egyik légionárusom ismerkedett meg egy júdeaival, ennek a Jézusnak a barátai közül. Ez az ember kiválóan beszél latinul is, s leírtam vele a történetet. Talán a Te készülő geográfiádban fel tudod használni.

E helyen olvasandó be a textus az 53 versig. Közben beépíthetőek az általam adott „A” változat teológiai kommentárjai, esetleg a 22. zsoltár is.

Azóta valahol ott motoszkál bennem a gondolat, amit a keresztt alatt fogalmaztam meg: Bizony, Isten Fia volt!

4. Példák, képek, szemelvények, aktuális történetek

Irodalmi idézetként, esetleg az istentisztelet kiegészítőjeként ajánlom az *Új Aranyhárfa*¹⁰ című kötetben megjelent és tematikusan kiválogatott verseket.

Különösen ajánlhatom *Németh László*: Nagypénteken, *Weöres Sándor*: Mária siralma, *Reményik Sándor*: Pilátus, *Vas István*: Kakasszó c. költeményeit.

Meditációra alkalmas képeknek tartom *Chagall* interneten is fellelhető képeit, különösen a „Fehér keresztfeszítés”¹¹ címűt:

¹⁰ *Új Aranyhárfa*. Versek gyülekezeti és keresztyén családi alkalmakra. Budapest 1987.

¹¹ http://verslista.freeweb.hu/chagall/jidis_elemei/feher.htm

5. További szempontok az istentisztelet alakításához

A nagypénteki istentiszteletet hagyományosan a gyülekezet „törzstagjai” látogatják. Mindenkinek magának kell megítélni az adott gyülekezet ismeretében, hogy mennyire lehetséges egy alternatív formavilágú istentisztelet megünneplése. Kialakulásával és ünneplésével kapcsolatosan nem kell különösebben sokat mondanunk. Megemlítendő, hogy némely református gyülekezetekben ma is él a protestáns passióéneklés gyakorlata a nagypénteki istentisztelet keretében.

A hagyományos és klasszikus prédikációhoz szokott, és azt igénylő gyülekezetekben javasolhatom. különlegesebb zenei elemek felhasználását az istentisztelet gazdagítása érdekében. Kiválóan használható e célra *Heinrich Schütz*: „Jézus Krisztus hét szava a kereszten”, című, magyar CD lemez.¹²

Bibliaolvasási résznek javaslom a 22. Zsoltárt, mivel az alapige nagy mértékben ezen zsoltár gondolatvilágára épül. Szövegileg talán nem a leghűségesebb, de költői képei miatt alkalmasnak látom a zsoltár *Hajdók János* féle fordítását.¹³

Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy a textus köré építve egy meditatív elemekkel gazdagított istentiszteletet ünnepeljünk, esetlegesen kivetített képekkel, énekeskönyvünk nagypénteki énekeinek felhasználásával. Ezzel lehetőség nyílik arra is, hogy a passzívabb istentiszteleti formához szokott gyülekezetet, az „interaktív” forma révén jobban bekapcsoljuk az istentiszteletbe. Ez esetben az általam javasolt narratív prédikáció (B változat) tűnik alkalmasnak.

- *Imádság vázlat*

- a távolságban is közel vagy, de néha a közelben is oly távol lehetsz Istenünk.
- megérteni nem lehet, de hittel kell fogadni érettünk végbement üdvtervedet.
- nem hullhatunk alá olyan mélyre, hogy Te ott is ne lennél mellettünk.
- Jézus Krisztus az érettünk szolgává lett Úr életére és szenvedésére nézve taníts minket a megváltás munkájára hívó szívvel rácsodálkozni.
- segíts megérteni, hogy mindez érettünk történet, taníts a nagypéntek borzalmát a Húsvét diadala felől nézni, hadd lássuk az érettünk eget- földet megmozgató isteni drámát.

¹² HEINRICH SCHÜTZ: Jézus Krisztus hét szava a keresztfán. SWV 475 Előadja a Fővárosi Protestáns Kántorátus és a Kelenföldi Evangélikus Gyülekezet Énekkara, vezényel Bence Gábor, Cselekvő Remény Alapítvány kiadása, 1998. *A zenemű egészében véve 19.46 perc hosszú.*

¹³ HAJDÓK JÁNOS: *Zsoltárkönyv*. Budapest 1978.

6. További irodalom, segédanyag

- Szénási Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év*, Budapest 1997.
- Metzger, Bruce M.: *A textual commentary on the New Testament*. Stuttgart 1971. - biztos támpontot ad a szövegkritikai kérdések értékeléséhez.
- Luz, Ulrich: *Das Evangelium nach Matthäus*. 3. Teilband. Mt 18-25 (EKK I/3), Neukirchen - Zürich 1997. A harmadik részkötet kiváló és igen alapos elemzéssel szolgál a passió művészettörténeti vonatkozásai és hatástörténete tekintetében is. A lábjegyzetekben jelzett irodalom mellett érdemes megnézni a közkézen forgó kézikönyveket és a „Jubileumi Kommentár” megfelelő passzusait.

Dr. Ferencz Árpád